

על בעיית ה'ספרות להמונים' במאה ה-18*

רקפת שפי

קיימת מוסכמה שבמאה ה-18, בייחוד במחציתה השנייה, התפתחה בגרמניה (ובאירופה בכלל) תופעה חסרת תקדים של 'ספרות להמונים'. הכוונה בייחוד (אם כי לא באופן בלעדי) לרומן, שנתפס כז'נר הפופולרי בה"א הידיעה של התקופה (מה שבהקשר הגרמני כונה בדיעבד 'הרומן הטריביאלי', Trivialroman). המדובר בתפוקה גדולה יחסית של טקסטים הנחשבים תוצרת ספרותית אפנתית אך נחותה, שמרביתם (עם שמות מחבריהם) נשכחו מכבר, ורק מעטים מהם נשמרו כספרים ממש, שניתן להשיגם בימינו. קורפוס זה מעסיק היום את מחקר הספרות בגרמניה (ראה, למשל, קרויצר 1974 [1967]; Glaser 1980; מאז שנות השישים). שאלת 'הספרות הכתובה הפופולרית' או 'הטקסטים לקהל הרחב' היא מושא של ענף מחקר נפרד לעצמו, שיש בו מעין הכלאה בין 'ההיסטוריה הספרותית לשמה' מצד אחד לבין 'ביקורת התרבות הפופולרית' מצד שני. מעמד הביניים הזה של המחקר מיוחס לחלוטין לאופיו האינזולוגי לכאורה של הקורפוס: ההנחה המקובלת היא, שמדובר בתוצרת ספרותית מסיבית שאינה ראויה לניתוח בכלים ספרותיים, ומעוררת עניין רק לצורך דיון בהיבט היסוציולוגי של הספרות: הייצור, ההפצה והצריכה של הספרים נהפכים כאן לשאלות המרכזיות, מתוך הנחה מפורשת, שבגזרה זו של הספרות (ובה בלבד) גורמים אלה הם שמכתיבים את אופי הטקסטים.¹

* בעקבות הרצאה ביום העיון לזכרו של פרופ' יעקב בהט, יצירה שבעל-פה ויצירה שבכתב, אוניברסיטת חיפה, 15 בינואר 1996.

1. מריאנה שפיגל מנסחת את ההבחנה הזאת כתיביעה מפורשת: 'בכל הנוגע לרומן של המאה ה-18, זוהי פחות או יותר ספרות בידור חסרת משמעות, ולפיכך זו עובדה הטבועה בעצם מהותו של הז'נר הזה, שהוא נשלט על ידי הציפיות של קהל קוראיו ועל ידי הערכים והנושאים החביבים עליו. מכאן שקהל הקוראים הופך להיות מרכז העניין. ופירושו של דבר, שאת הקו שבין הרומן הברוקי לבין ההתפתחויות שהתרחשו לאחר וילנד יש לתאר לא במתודה ספרותית במהותה, אלא באמצעות דיון סוציורספרותי' (Spiegel. 1967: 1-2).

זוהי לפחות הרציונליזציה המפורשת הניתנת לאופיו המדגמי המובהק של המחקר.² בניגוד להיסטוריות ספרותיות, העוסקות בדרך כלל בתופעות ה'נבחרות' של הספרות (יצירות המופת ו'הסופרים החשובים'), מחקר הספרות 'הפופולרית' מתעניין דווקא בקבוצות גדולות של טקסטים מתוך חיפוש אחר האחיד, החוזר על עצמו והמייצג במסגרת של טיפולוגיות כלליות, בלי לייחס ערך סגולי לטקסט הבודד וליוצרו. המשוואה היא: כמות גדולה + אנונימיות יחסית של המחברים (אם מפני שרבים מהטקסטים פורסמו באופן אנונימי ואם מפני שגם המחברים שפרסמו רומנים בשם ממילא לא נתפסו כגיבורי תרבות בזמנם ובמבט היסטורי בוודאי לא נכנסו לקנון) = חזרתיות וסטנדרטיזציה של צורות ותכנית בטקסטים עצמם.

אבל תפיסה זו של רומן המאה ה-18 כ'תוצר ספרותי פופולרי' אינה המצאה בדיעבד של הביקורת המודרנית, אלא היא נשענת על התדמית שנוצרה לו כבר אז. החוקרים של היום מסתמכים על שפע עדויות מפי אנשי הספרות בזמנם, המקוונים על נהייה בלתי מבוקרת של הציבור אחר סוג זה של תוצרת ספרותית ועל אופייה הקלוקל, עד כדי כך שהמצב מתואר כ'מגפה'. למשל, חיבורו של פרידריך שלגל 'מכתב על הרומן' (שבו הוא בונה את המושג האליטיסטי של 'הרומן האמנותי') נפתח דווקא בהתקפה על הרומן הפופולרי של זמנו:

פעמים רבות אני עד לכך, בתדהמה וזעם עמוק, שמשרתך נושא אליך ערמות של כרכים. איך יכולה את לגעת במו ידיך בספרים המזוהמים האלה? ואיך את מניחה למשפטים הגסים והמבולבלים האלה לחדור דרך עינייך להיכלי נשמתך? [...] ובכל אלה אין לך תכלית אלא לבדר את עתותייך ולהשחית את הדמיון. את קראת כמעט כל ספר גרוע, מפילדינג ועד לפונטין. שאלי את עצמך מה התועלת בכך. בתודעתך את בזה בעצמך לאותו עיסוק נקלה, שמהרגל ילדות נפסד הפך לצורך חיוני (Schlegel. 1972 [1800]: 312-313).

בהתאם לכך גם את המסקנה, שעל אף הסלידה מתוצרת ספרותית כזאת מטעמים 'ספרותיים טהורים' יש בה עניין כמסמך חברתי, שואבים החוקרים המודרניים מביקורת התקופה. כך מסכם זאת מייקל הדלי בהקדמה למחקרו על תפוקת הרומנים בגרמניה בשנה אחת, 1790:

מנקודת מבט אסתטית ראויים [כל הרומנים מאותה תקופה] לאותה אלמוניות האופיינית לרובו של התפריט הספרותי הפופולרי, ואך פלא הוא, למען האמת, שעדיין עומדות לרשותנו כיום 35 מתוך 120 המהדורות

2. ולדוגמה, למעלה ממחצית חיבורה של מריאנה שפיגל הרומן וקהלו בראשית המאה ה-18, 1767-1700 (Spiegel. 1967), תופס נספח המכיל מידע סטטיסטי המיוצג בטבלאות ובגרפים. הנושאים שנבדקו במחקרים האמפיריים הכמותיים הם שונים ומגוונים, כגון (והרשימה חלקית): גידול ייצור הספרים בגרמניה בהתאם לזיגרים או לשפות או בהשוואה לארצות אחרות או לחומר קריאה 'לא-ספרותי' או לתרגומים; צמיחת קהל הקוראים לפי אמצעים כלכליים, רמת השכלה, דת וכו'; ההתפלגות והצמיחה של עסקי המו"לות, שוק הספרים או ספריות ההשאלה; וכיו"ב.

הראשונות [מ-1790]. [...] מחקרים מקיפים מראים, שעל היצירות שזכו להכרה האפילו בזמן יצירות תת-ספרותיות שנהנו מפופולריות אדירה, והן אשר קבעו את הטון הספרותי בתקופתן. על עובדה זו עמדו כבר ב-1796, ב-*Neue Allgemeine deutsche Bibliothek*, שבו נאמר שמחבריהם של 6,000 הרומנים שהופיעו בעשרים וארבע השנים הקודמות שיקפו את רוח הזמן (Hadley 1973: 1).

במילים אחרות, קרה כאן מה שקורה לפעמים במחקר היסטורי: מבקרי היספרות הפופולרית של היום מגלים את הקורפוס כשהוא כבר מסווג בהתאם לתוויות נורמטיביות שהוצמדו לו בזמנו, כנתון א-פריורי מוצק, בלי לשאול על התוויות עצמן. מה שהיה, כפי שאנסה להראות, **נקיטת עמדה איזואולוגית** בתוך העולם התרבותי הנחקר, כאחד הצדדים בוויכוח ציבורי שהתעורר בסוף המאה ה-18, קיבל מעמד של הסבר נייטרלי כביכול והפך נקודת מוצא מוסמכת למחקר שנעשה היום. במסגרת זו נתפסת היפופולריות של אותה תוצרת ספרותית כפשוטה, לא כתדמית אלא כעובדה, ואת היעובדה הזאת מייחסים בפשטות לעלייה דרמטית בביקושי לרומנים בגלל גידול משמעותי של קהל קוראים מסוג חדש בסוף המאה ה-18.

אבל הסבר זה פשוט מדי. אם נזכור שהפצת פרוזה בדיונית בספרים לא הייתה תופעה חדשה, נדירה או שולית גם דורות רבים קודם לכן, איך תוסבר העוינות שהתפרצה דווקא **לקראת סוף המאה** כנגד 'גידול הפרא' כביכול של 'צריכת הטקסטים', שבשלב זה הוצגה כתופעה **חדשה** של הידרדרות תרבותית? נראה שמעבר ליצירוף של תנאים אובייקטיביים הייתה כאן יצירה מכוונת של **תדמית**. הנושא מורכב ביותר, ואני רוצה לגעת בקיצור רק בשלוש נקודות המחדדות את השאלה: (א) מהו הארגומנט המרכזי בביקורת היספרות הפופולרית, ומהי חולשתו? (ב) מה אפשר לדעת על צריכת הספרים ותרבות הקריאה באותה תקופה? (ג) איזו פונקציה הייתה ליפולמוס היספרות להמונים בעולם האינטלקטואלי דאז?

א. הארגומנט בביקורת היספרות הפופולרית

ההנחות שפורטו למעלה לגבי אופיו הלא אינדיבידואלי של הקורפוס עומדות, כידוע, בסתירה למושג היספרות, לפחות לפי תפיסת האוטונומיה של היספרות והאמנות המקובלת מאז המאה ה-18, וככלל הן זרות בהקשר של מחקר היספרות, באשר היא **היספרות הכתובה**. לעומת זאת אותן הנחות מתודולוגיות, להוציא הגוון הפזיורטיבי שיש להן בהקשר היספרות **הכתובה** הפופולרית, נתפסות כטבעיות ביותר בדיון **בספרות שבעל-פה** (לפחות לפי התפיסה הרומנטית של המושג, שראשיתה, לא במקרה, בדיוק בתקופה הנידונה).³ בדיעבד ניתנת למתודולוגיה

3. הנחות אלה מתבטאות גם בגישות המחקריות בתחום מחקר הפולקלור, שהתפתח מאוחר יותר, בסוף המאה ה-19 בתחילת המאה העשרים, כגון בתפיסת היקורפוס'י כמאגר מוטיבים וטיפוסים

הזאת גם הצדקה תאורטית: עצם קיומו או היעדרו הטכני של הטקסט הכתוב כחפץ ממשי נתפס כגורם המבחין הבחנה **סטרוקטורלית** בין שני סוגים נפרדים של קיום תרבותי. למשל, לפי התזה הקלסית של רומאן יאקובסון ופיטר בגטריוב (1986 [1929]) בתחום הספרות הכתובה העובדה שקיים טקסט פירושה, שקיימת הפרדה ברורה בין אקט הייצור שלו, שהוא אקט חד-פעמי ומוגמר שנעשה בידי מחבר אינדיבידואלי, לבין האקטים המגוונים האפשריים של צריכתו (הפצתו, קריאתו, שימורו, גילוי מחדש). לעומת זאת לפי אותה תזה בתחום הספרות שבעל-פה אין הפרדה כזאת: ייצורו וצריכתו של המבע שבעל-פה חד הם; אין 'טקסטי' ואין 'מחבר' במונחים שתוארו, אלא המבע נוצר שוב ושוב בתלות מוחלטת בצריכתו (ורק בתנאי שהיא קיימת).

במילים אחרות, זוהי הבחנה בין **שני מודלים של יחסי יצרן-תוצר-צרכן**. גם בלי הפיתוח התאורטי הספציפי שהצגתי כאן מקובל לראות את תחום הספרות שבעל-פה **כנבדל מהספרות הכתובה**, בכך שהוא שדה בלי 'גיבורים פרטיים', שיצרנו אינם מובחנים מקהלו, ולפיכך גם לתוצריו אין מעמד אוטונומי, אלא הם וריאנטים של דגמים כלליים, שעצם קיומם מותנה ברציפות מימושם על ידי הקהילה וכפוף לחלוטין ליצנורה המונעת מצדה. ארגומנט דומה מאוד הרי משתמע גם מן התפיסה ה'רומנטית' הנורמטיבית בנוגע לספרות העממית, האומרת, ששרידותו של סיפור או שיר כלשהו לאורך הדורות, בדרך של מסירה מפה לפה בלי טקסט כתוב, מעידה כביכול על ערכו הסגולי כביטוי 'אותנטי' של 'רוח העם'; אפשר למצוא תפיסה כזאת, למשל, בהקדמות לקבצים של 'אגדות גריסי' אפילו עשרות שנים מאוחר יותר, כמו בהקדמה לקובץ כזה משנת 1887 (שיצא בניו-יורק):

סיפורים מסוג זה מהווים מחלקה מיוחדת של הספרות מעצם העובדה שצמחו בפי העם, ואינם המצאה או חיבור של אדם יחיד. דבר זה ניכר הן בתוכנם והן באופן עיצובם. אין לפנינו שום סיבוך של קישויות מלאכותית, שום הצגה מוגדרת של מטרה, שום מודעות. המסורת היא שיצרה אותם, לא מחבר מסוים. [...] הדרך הארוכה שעשו מגיעה לא רק דורות אלא מאות לאחור, בעברם בתוך כך שינויים ושילובים, אך תוך שמירה על מרכיביהם ומאפייניהם העיקריים. [...] מסתבר שהדבקות במסורת גבוהה יותר בקרב מעמד האיכרים מאשר בכל מקום אחר, ובהתאם לכך קטנה נטייתם לעיוותים והשמטות.

הסיפורים מצטיינים באופיים האנושי, ומייצגים את האדם ביחסי המהותיים והכלליים (Ois. 1887: vii-viii).

ולא כקבוצת 'טקסטים' מוגמרים, או בתפיסתו כמשקף מערכות סמלים תרבותיים, כביטוי מוסתר של מניעים חברתיים כלליים ולא כביטוי ייחודי של אישיות המחבר הספציפי, וכד'. ראה, למשל, בסקירתו של דן בר-עמוס (1975).

לאור כל זאת עולה השוואה מעניינת: אותו ארגומנט עצמו, הבא מצד אחד להסביר את 'סוד הקסם המסתורי' המיוחד ל'ספרות העממית שבעל-פה', משמש, בהיפוך העמדות הנורמטיביות, גם את ביקורת 'הספרות הכתובה הפופולרית'. בשני המקרים העיקרון הוא **הכחשה או טשטוש של פונקציות**, וייצור, כלומר של האוטונומיות של היצרן ומשקלו בקביעת התוצר ('הטקסטי'), לטובת **התמקדות מוחלטת בשאלת ה'יצרן'** ('העם', או 'הקהל'). **ההבדל הוא רק בפירוש הניתן לעיקרון זה**: לפי התפיסה הרומנטית של 'ספרות העם' היעדרו של המחבר האינדיבידואלי מתפרש כערך חיובי, במובן זה שהוא מעיד כביכול על תהליכי סלקציה והתגבשות 'סטיכיים' של מבעים קבוצתיים 'טבעיים' כביכול, ואילו בביקורת 'הספרות הכתובה להמונים' מתפרש הדבר דווקא כערך שלילי, כפונקציה של שעתוק תרבותי, של מנגנון לא אישי של ייצור והפצה סדרתיים, המציית לחלוטין ל'ביקושי'; המחבר (גם אם הוא אדם ספציפי) אינו יוצר אלא רק ממחזר דגמים שנכפים עליו 'מלמטה' על ידי 'הקהל'. 'הספרות הפופולרית הייתה בעצם תגובה לדרישה של טעם הקהל'; "הקהל, לא האסתטיקונים, הוא שקבע את הקריטריונים" (Hadley, 1973: 1).

הגורמים הנחשפים בארגומנט זה הם 'הקהל' ו'השוק'. בניגוד למיסטיפיקציה של מושג 'העם' הרומנטי, המיוחס לרוב לקהילות פְּרָה־מודרניות רחוקות בזמן או במרחב ('העם' המובהק נמצא בעיקר אצל 'האנשים הפשוטים', בייחוד האיכרים), יציבור קוראי הרומנים מתייחס כביכול לקבוצה קונקרטיית יותר של 'יצרני השכלה', הקיימת מכוחו של מנגנון השיווק התרבותי המודרני. אך מיהו בדיוק 'הקהל' ומהו 'טעמו'? מסתבר שיקהל הקוראים נשאר ישות מעורפלת למדי שמדברים עליה רק במונחים של 'מוצעי ויסטנדרד', שאין להם שום ביטוי קונקרטי במציאות בדמות קבוצה ספציפית. בביקורת המודרנית, כבביקורת בת אותה תקופה, 'הקהל' הוא ישות המוגדרת רק מעצם היותה מעוניינת בתוצרת ספרותית מדורדרת:

הדור של ימינו אינו מסוגל לעכל יצירות רציניות ועמוקות. הוא מתעלם מהן. רק תרגומים מאנגלית ומצרפתית, רק רומנים, רק פטפוטי סרק משעשעים, אלה הם כלבי המחמד של דורנו וזמננו, אלה הם צעצועיו (Reisken, 1783: 99, מצוטט אצל Ward, 1974: 63).

בהתאם לכך מחברי הרומנים הפופולריים, בניגוד ליוצרי הספרות, מצטיירים כיצרנים ממולחים המגיבים באופן רציונלי ל'ביקושים' זולים:

ספקי הרומנים של לייפציג יכולים לרכוש אחוזות שלמות על ידי הוצאה לאור של ייסורי ורתר, סיפורי המנזר של זיגווארט ושאר זבל מאוס כזה, בזמן שספרים בעלי ערך מוסרי אינם משמשים אלא כנייר עטיפה לסוחרי גבינה וחמאה (שם, מצוטט מתוך כתב-עת בשם *Damen-Journal*, שהופיע בלייפציג בדצמבר 1984).

ב. מצב צריכת הספרים ותרבות הקריאה

הרושם המקובל כתיאור המצב ההיסטורי הוא, שבמחצית השנייה של המאה ה-18 חל מהפך גורף במצבה של הצריכה הספרותית: ההנחה הייתה שכולם קראו, שקריאה נהפכה להרגל תרבותי בכל שכבות האוכלוסייה. אם מהמחצית הראשונה של המאה מתלוננים על כך שאנשים אינם קוראים מספיק ספרים, הרי, כאמור, בעשורים האחרונים של המאה מתלוננים על הגזמה בקריאה במונחים של 'בולמוס', 'שיגעון' או 'מגפה' (*Lesesucht, lesewut, Leseseuche*). אבל לא ברור כלל מה תוקפן של טענות אלה, ואיך הן מתייחסות למצבה הממשי של 'תרבות הקריאה' בפועל. הלמוט קיזל, בעקבות רודולף שנדה, קובע ששחזור אמפירי של קהל הקוראים במאה ה-18 הוא בעצם משימה בלתי אפשרית (Kiesel. 1977: 159). הנתונים החלקיים מדי על הגורמים השונים שקבעו את אופיו והיקפו של מצב 'הקריאה' נמצאים לא פעם סותרים זה את זה, בהתאם לאינטרסים של המדווחים עליהם – סופרים, מבקרים או מו"לים בני התקופה. (שם: 154-179, וראה גם Berghahn. 1988: 22-23). בייחוד בעייתית הטענה, שינגע הקריאה אחז גם במעמדות הנמוכים, דבר שקשה ליישבו עם הנתונים על שיעור האנאלפבתיות הגבוה באותה תקופה (Schenda. 1977 [1970]). אך גם לגבי הציבור היודע קרוא וכתוב נשמעו בזמנו ההערכות על 'תרבות הקריאה' מפוקפקת למדי. למשל קיזל מצטט דו"ח ביקורתי על הרגלי הקריאה בשכבות האוכלוסייה השונות, שפורסם בשנת 1782 בכתב-העת *Zuschauer in Bayern*: 'מה קורא ה"בורגני"? הוא קורא את העיתון של מינכן או אוגסבורג; "בנו של הבורגני" אינו קורא דבר! "הגברת החסודה" קוראת הרבה, אך בסופו של דבר אינה יודעת מאומה; היחידי הקורא הכול הוא "המלומד למחצה" ואשר לתרבות הקריאה של בני אצילים נאמר שם: 'ראיתי ספריות שבהן לא ניתן לזהות את הכרכים בגלל עובי שכבת האבק שעליהם' (Kiesel. 1977: 157-159).⁴

בלי להיכנס לפרטים יש בכל אלה לפחות כדי לסייג את ההנחה המקובלת, שהספרות הפופולרית הציפה את גרמניה בפשטות כתגובה ישירה 'לדרישת הקהלה'. בין שמדובר בשאלות הסבוכות הקשורות למצב השוק ונגישותו של חומר הקריאה (כמות הספרים, עלותם, אמצעי תפוצה, וכו') ובין שמדובר בתעלומה של רמת יכולת הקריאה (שלא לדבר על המוטיבציה לקרוא) של הקבוצות החברתיות השונות, הלמוט קיזל מאמץ את הספקנות של רודולף שנדה, ומצטט: 'כמות חומר הקריאה שציבור הקוראים צרך הייתה קטנה בהרבה ממה שמבקרי הקריאה מעדיפים לחשוב. הקינות על בולמוס הקריאה הכללי ועל הייצור ההמוני של

4. כאמור, הנתונים בעניין זה אינם אחידים. ברגהן סוקר מקורות אחדים (עמ' 23): לפי שנדה, ידיעת הקריאה בשנת 1770 הייתה בשיעור 15% מכלל האוכלוסייה, שהוא מעריכה ב-25 מיליון איש. קיזל זהיר יותר ומדבר על 1% בלבד (הוא מסתמך, למשל, על קביעתו של פרידריך ניקולאי [להלן], או על הנתונים שמוסר פרידריך השני בציבורו *De la littérature allemande* [על הספרות הגרמנית], שבו הוא טוען, שמתוך 26 מיליון גרמנים רק 100,000 הם 'בעלי כשירות לקריאה' ולהתעסקות ספרותית בכלל (Kiesel. 1977: 159).

ספרים אינן אלא הטעיה אידאולוגית' (Kiesel. 1977: 88; Schenda. 1977 [1970]: 88). לאור זאת סביר להניח, שההתעסקות הרעשנית בשאלת 'הקהל וטעמו' התעוררה מפני שהיו סופרים ומבקרי ספרות שהיה להם עניין לעורר אותה בהתאם לתדמית של 'שדה צריכה רחב' שרצו לבנות לספרות, ולא בהכרח מתוך זיקה 'אובייקטיבית' לאופיו הממשי של 'ציבור הקוראים' בפועל. באותה מידה נשמעו אז גם תלונות הפוכות, על 'סנוביזם ספרותי' (כגון תלונתו של פרידריך ניקולאי על התעלמות הסופרים מן הציבור; ראה להלן), אבל אלה לא התקבלו בדיעבד כתיאור המוסמך של התקופה, מפני שלא באו מפי האנשים 'הנכונים'. באופן פרדוקסלי פולמוס 'הספרות להמונים' בסוף המאה ה-18 שימש דווקא בתהליך של יצירת עילית ספרותית מצומצמת, אותה עילית שהונצחה בקנון הספרותי הגרמני עד היום.

ג. הפונקציה של פולמוס 'הספרות להמונים' בשדה האינטלקטואלי בזמנו

אם מעמתים את מחקר 'הספרות הפופולרית' עם ההיסטוריה הספרותית הגרמנית הקנונית מאותה תקופה מתקבלים שני 'סיפורים' שונים לחלוטין של התפתחות דרמטית, העומדים כביכול בסתירה זה לזה: מצד אחד מתוארת התרחבות חסרת תקדים של ה**שוק** הספרותי, המלווה, כאמור, ב'ידרדורה' של הספרות; ומצד שני זוהי בדיוק התקופה הנתפסת כיתור הזהב של הספרות הגרמנית, שהעמידה את הדמויות והיצירות הנבחרות בקנון שלה עד היום. אי ההתיישבות הזאת נעוצה בשתי תפיסות מנוגדות (**כביכול**) בנוגע למעמדה של הספרות כמוסד תרבותי בהקשר החברתי שלו: מצד אחד זוהי תקופה שבה טופחה אידאולוגיית ה'אוטונומיה' של הספרות עד לקיצוניות, כלומר, האמונה ביחוקיות הפנימית לספרותי שאין לה כל זיקה לאילוצי השוק, הגלויה לחוג מצומצם בלבד של יחיד סגולה; ועם זאת באותה תקופה ממש עולה הטענה שהספרות הופכת 'נחלת הכלל', 'מוצר צריכה' נפוץ המשקף 'תמונת מצב' חברתית וכלכלית של תקופתו. אבל מובן שאי ההתיישבות הזאת היא רק למראית עין: השאיפה לאוטונומיזציה של הספרות שירתה מאבקי הישרדות בשדה הספרות לא פחות מהשאיפה להפצה רחבה בכל מחיר של ספרים כמוצרי צריכה.

אידאולוגיית ה'אוטונומיה' של הספרות הייתה יעילה מאוד מבחינת הדורות החדשים של אינטלקטואלים צעירים שרצו לחדור לשדה הספרותי בעשורים האחרונים של המאה מתוך שאיפה להגיע מתוכו לעמדות השפעה בעולם האינטלקטואלי בכלל. האמונה בכוחה החזק של הספרות כמוסד תרבותי באותה תקופה נבעה בעיקרון מכך שהייתה 'מגויסת' זה עשרות שנים למפעל ה'השכלה'. תחת דגלה של אידאולוגיית ההשכלה (שדיברה בשם 'הרחבה מכוונת של הציבור

הקוראי) התגבש כבר עד לשליש האחרון של המאה מגנון ההפצה והביקורת הספרותית המודרני על מוסדותיו השונים (כתבי-העת והאלמנטים לסוגיהם, ירידי הספרים, ספריות ההשאלה וכו'). כאמור, גם אם לא כל כך ברור עד כמה אמנם גרמו מוסדות אלה להתרחבות פנטסטית של הצריכה הספרותית, ברור שגרמו דווקא להתרחבותו של החוג הספרותי הצר; כלומר, שהיו אפקטיביים ביותר במובן זה שקבעו את **התדמית** של שדה העיסוק הספרותי כ'עסק משגשג'. במחצית השנייה של המאה משך אליו העיסוק בספרות (ובמקצועות הכתיבה בכלל) יותר ויותר צעירים משכילים, שראו בו הזדמנות לקידום חברתי, ואפילו כלכלי. אבל, בלי לרדת לעומקה ומורכבותה של הסיטואציה התרבותית הנידונה, מובן שהמציאות הייתה קשה, וסיכויי ההצלחה הממשיים בתחום הספרות היו קלושים יחסית: הנרי ברונשוויג (Brunschwig. 1974 [1947]) מתאר אווירה תרבותית שבה כל סטודנט בעל מידה מסוימת של שאפתנות מנסה את כוחו כסופר או משורר, אבל רק מעטים זוכים לתהילה של ממש (שלא לדבר על הצלחה כלכלית).

בתוך שדה פעולה גדוש כזה ססמת האוטונומיזציה של הספרות פירושה היה ניסיון לשנות את הדפוסים המכתיבים את סיכויי ההצלחה בו. כרעיון יש בה 'הכרזת מלחמה' על הדוגמה הישנה משני ההיבטים העיקריים האלה: ראשית, התנגדות לתפיסה ה'אינסטרומנטלית', אשר לפיה משועבדת הספרות למשימות חברתיות (כספרות שצריכה 'לחנך', 'לעצב מציאות' לפי חזון הציבוריות הרחבה; ראה, למשל, Bürger. 1982). ושנית, הסלידה מהאופי ה'מטריאלי' או ה'מסחרי' שהספרות קיבלה, לטענת הטוענים, בהשפעת 'עקרון השוק' (ראה, למשל, Schulte-Sasse. 1988). כך או כך, ברור ששאלת 'הקהל' הפכה ארגומנט מרכזי דווקא ברטוריקה של הנכנסים החדשים לשדה הספרות: ה'ציבור', שנציגי הממסד הספרותי עד אז ראו לעצמם חובה לדבר בשמו, הפך לפי האידאולוגיה הספרותית החדשה 'אויב' האיכות הטהורה של הספרות.⁵

5. כשלעצמו הרי אין פה רעיון חדש: במסורת הקונונית של הפואטיקה ה'קלאסית' (שהמלומדים של המאה ה-18 הכירוה היטב) 'טעם הקהל' לא היה ממילא קריטריון ספרותי. אבל מבחינתם של אנשי הספרות של סוף המאה הייתה לנושא זה משמעות אחרת: לא 'היצמדות למסורת', אלא דווקא מאמץ ליצירת אופציה חדשה להצלחה לחדור לשדה הספרות. יתר על כן, נראה שאפילו אצל סוכני ההשכלה המובהקים עוד בשנות הארבעים והחמישים, כגון יהוה קריסטוף גוטשד, עצם ההבחנה באובייקט כזה, 'הקהל', בהקשר של השיח הספרותי, נבעה יותר מצרכים של **דגם כתיבת הביקורת הספרותית** משנבעה מהתייחסות עניינית למצב הקריאה לאשורו. ברגהן, המנתח את חיבורו של גוטשד *Versuch einer Critischen Dichtkunst von die Deutschen* כפריצת דרך בהיסטוריה של ביקורת הספרות הגרמנית, אמנם מראה, שגוטשד פתח את הדיון במושג הטעם (ובכך קבע תקן אחר לביקורת, הנשען על 'ההיגיון' של כל אדם, ומשורר, כביכול, מחוקי 'המופת העתיקי'). ברגהן אף מזכיר, שגוטשד הקדיש לנושא פרק נפרד בחיבורו, דבר שלא היה לו תקדים בחיבורים על פואטיקה לפניו; ועם זאת הוא מראה, שלגוטשד לא היו כל כוונות 'אנטי-אליטיסטיות'. 'הטעם', מבחינתו, הוא דבר שצריך להיות **למשורר**, שעליו 'להנחילו' לקהלו ולטרוח 'לשפרו', אך בשום אופן אין ציבור הקוראים יכול לקבוע אותו; המשורר הטוב 'לא יאמץ את טעם [...] ההמון הנבער' (מצוטט אצל Berghahn. 1988: 43). מכל זה משתמע, למעשה, שלגבי גוטשד היה זה בעיקרו של דבר פתרון במסגרת

בקיזור, בהקשר הזה הפולמוס בשאלת ה'קהל' מגלה משהו על היחסים שבין אנשי הספרות לבין עצמם, ולא על היחס שבין הייזור הספרותי לצריכתו. אמנם הביקורת נוסחה במונחים של צריכה ספרותית מוגזמת (*Vielleserei*), אבל האובייקט האמתי להשמצות היו סופרים ומבקרים אחרים שהואשמו בהצפת השוק אפילו מעבר ליכולת הצריכה של הציבור (*Vielschreiberei*). אלברט וורד (Ward. 1974) מציין, שהחל בשנת 1785 לא היה כתב-עת שלא התריע על כך, ומצטט את ליכטנברג: 'אין כל ספק שיש לנו בגרמניה יותר סופרים ממה שדרוש לרווחתן של כל ארבע היבשות גם יחד' (Ward. 1974: 87); וכן הוא מצטט את גתה: 'כולם כותבים – הצעיר, אפור הזקן, המטרונית. / לו אך יצרו האלים את הגזע שלמענו יוכלו הסופרים לכתוב' (שם: שם).⁶

זאת הייתה מלחמת הישרדות, שנוסחה במונחים של 'פזילה לטעם הקהל'. אחת הדוגמאות המובהקות לה הייתה ההתקפה על פרידריך ניקולאי בשל עמדתו האיתנה כמו"ל, כמבקר וכמחבר רומנים: כתב-העת שלו *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, שהופעתו נמשכה ארבעים שנה ואשר שאף לסקר את כל תוצרת הספרים בגרמנית של זמנו, נחשב מעצמה שיווקית (אף על פי שתפוצתו לא עלתה על 2,000 עותקים בשנה! Berghahn. 1988: 68).⁷ אבל על העצמה הזאת שילם ניקולאי במחיר הזלזול בנכסיו הרוחניים מצד אלה שכתב-העת שלהם נמכרו אך בקושי ולא החזיקו מעמד למעלה משנה או שנתיים. כך תירץ שילר את התמוטטותו המהירה של כתב-העת שלו *Die Horen*, והפך את הכישלון ליתרון

כללי המשחק ב'מגרש הכתיבה הספרותית'. הצורך שלו לקבוע את ההסתמכות על 'הטעם' (שלא הייתה כלל אופציה מקובלת למתן לגיטימציה לשיפטים בכתיבה בענייני ספרות) מצביע על פעולתו כסוכן ספרותי יותר משהוא מצביע על התעניינותו של גוטשד בירצונו של הקהל כאידאולוגיה: נראה שנבע מהצורך לגייס את הסמכות שיוחסה למסורת הספרותית הקנונית לעזרת הפעילות האינטלקטואלית של ההשכלה, ועם זאת להתחמק משלטונם של 'החוקים הספרותיים הפורמליים' – חוקי הצורה הז'נרית ו'התואם' התוכני שלה.

6. וורד מצטט מה-*Deutsches Museum*, מאי 1776: 'נבצר ממני להבין את מלאכתם של אותם שלושת אלפי מפיקי ספרים (*Büchermacher*) גרמנים, שבשלוש שנים הצליחו לייצר ארבעת אלפים שבע מאות ותשעה ספרים' (Ward. 1974: 61). הערכה זו נשמעת פנטסטית. כמו בנושאים אחרים גם בעניין זה הנתונים שונים ולעתים בלתי מתיישבים, בגלל אי האחידות בהרכב כל המשתנים המובאים בחשבון (למשל, האם מדובר רק בכותרים חדשים או גם במהדורות חדשות לכותרים ישנים; אילו ז'נרים כלולים במניין? וכו'), וכן לאור שאלת מהימנותם של הקטלוגים או המקורות האחרים. בוז'ן ושולטה-זאסה, רוורד בעקבותיהן, מסתמכים על לקסיקון הספרים של קייזר מ-1836, הקובע שבין השנים 1771-1780 יצאו לאור רק 413 כותרים חדשים (ולעומת זאת בעשור האחרון של המאה הגיע מספרם ל-1700. מצוטט לפי Ward 1974: 64; 1964: 178; ראה גם דיון בהערכת המקורות אצלם).

7. לפי הנתונים שמביא ברג'ן סיקר כתב-עת זה במשך ארבעים שנותיו (1765-1805) 80,000 ספרים; החל בשנת 1769, נטען שם, לא יכול היה לעמוד עוד בהיקף התוצרת (1,300 ספרים בשנה), ונאלץ להסתפק בסקירת מחצית הכמות הזאת. כמוכך, הנתונים האלה כלליים מדי, ואין להסיק מהם מיד מסקנות ברורות.

רוחני: 'מסתבר שיש קוראים המעדיפים את המרק הדלוח של כתיבת אחרים על פני מעדני המלכים שמגיש להם ה־Horen' (במכתבו לקטה, המו"ל המשותף לשניהם, מרץ 1795; מצוטט אצל Berghahn. 1988: 67). ניקולאי נאלץ להשיב מלחמה, והשמיץ את ה־Horen, שמאמריו 'מלאי תחכום למדני, נוסחו בסגנון לא־קליטי, והחמיצו את הבטחון לגרום הנאה לקהלי' (מצוטט אצל Berghahn. 1988: 56, מתוך Nicolai. 1797). אבל גתה ושילר לא ייחסו לניקולאי שום חשיבות ספרותית, והתעלמות זו חרצה את דינו בקנון של הספרות הגרמנית לדורות הבאים (ראה Berghahn. 1988: 63).⁸

נוצרה 'אווירה ספרותית' שבה **כולם**, משני צדי המתרס, מעוניינים לקדם את הרושם שמדובר ב'שוק אדיר', ב'תעשייה', אפילו ב'מקור לפרנסה', כנראה הרבה מעבר למה שהיה מצבה של הספרות בפועל. אבל יותר מכול היו מעוניינים ברושם הזה דווקא אלה שבחרו להתייחס אליו בבוז ועוינות קיצוניים. בסוף המאה ה־18 נהפך האליטיזם הקיצוני ל'טון הנכון' בשדה הספרות הגרמנית. לטענת יוכן שולטה־זסה עמדתם האליטיסטית המנוכרת של הרומנטיקאים המוקדמים באה כתגובה של ייאוש נוכח חוסר הסיכוי שלהם להתחרות על השוק המוצף (Schulte-Sasse. 1988: 102). אך יש להניח שבעשור האחרון של המאה כבר הייתה האסטרטגיה האליטיסטית הזאת אופציה מוכנה, בלי שתנבע ישירות מסיכויי של סופר זה או אחר בשוק הרחב; להפך, היא אפשרה ליצור שוק מצומצם ואקסקלוסיבי שמוצרו נדירים ביותר. (המחקר מראה, ש'הספרים המשובחים' היו יקרים במיוחד, הם הודפסו מראש בכמויות קטנות ובפורמטים מהודרים יותר; ראה Ward. 1974).⁹

8. דוגמה נוספת לכך הוא מחבר הרומנים הפורה אוגוסט היינריך פלונטיין. אלברט וורד מדווח, כעין מבע משולב עם עמדתם המזלזלת של היריבים הצמודים בני התקופה, שיתוצרתו הספרותית של פלונטיין הסתכמה בלא פחות מ־160 כרכים. הוא מאמץ בלי פקפוק את ההנחה, שמדובר ביכניעה למכנה המשותף הנמוך של טעם הקהלי, ומבטא את הקלישאות המקובלות ביותר בנוגע ליחס הטבוע כביכול בין ה'פופולריות' של התוצר לבין תכונותיו, גם אם מדובר בערב רב של תכונות שונות ואפילו מנוגדות: 'החל מ־1800 התפרנס פלונטיין מכתובה בלבד, בהפיקו זרם אין־סופי של רומנים פופולריים, ששילבו את המוטיב המשפחתי והטון המוסרני של הרומן הרציונליסטי, את הסיבוך ההרפתקני של רומן המסעות, את הארוטיקה של הבדיון מהסוג הנמוך ואת ההתפרצויות הרגשניות של הרומן הסנטימנטלי, וכבש לעצמו מקום על מדפי הספרים של כל אישה קוראת ושל גברים קוראים רבים בגרמניה' (Ward. 1974: 145). בלי כוונה הוא מגלה את הבסיס המניפולטיבי של הדיווח: 'מצד הקולגות היותר ספרותיים שלו [...] לא זכה פלונטיין אלא ללעג ולשנינה; אוגוסט וילהלם שלגל אמנם הילל את הרומנים הראשונים שלו ומנה אותם עם הנבחרים שיללה גרמניה להציע, אבל כעבור שנים אחדות שינה את דעתו והצטרף לבזו של ידידיו כלפי פלונטיין, "המספר האפנתי" (שם, שם).

9. בפרק העוסק ב'רומן וקהל ב־1800' מנסה אלברט וורד (Ward. 1974) להסביר מדוע 'היצירות הקלסיות' (כלשונו) אינן חלק מובהק של מושא המחקר שלו. הוא מבסס את האקסקלוסיביות שלהן על נדירותן החומרית. אמנם וורד מסביר שספרים בכלל היו עניין יקר מדי אפילו בסוף המאה: 'היכולת לקנות ספרים היא שאלה רלוונטיות ביותר לענייננו; שכן עבור אלה שהיוו את השוליים הנמוכים של ציבור הקוראים מחיר הספר הוא לרוב הגורם המכריע בה"א הידיעה'

אמנם, כפי שכבר הזכרתי, עדיין נשמעו גם תלונות הפוכות: ניקולאי תקופ את 'שכבת הסופרים בגרמניה [ה]עוסקת אך ורק בעצמה', 'אותו עולם זעיר של מלומדים המקיף לא יותר מ-20,000 מורים ותלמידים: אלה בזים כל כך ל-20 מיליון רעיהם דוברי הגרמנית עד שאינם טורחים אפילו לכתוב עבורם'. והוא ניסח את העמדה הבדוקה של מי שרואה את עצמו עדיין כמדבר 'בשם הציבור': 'ובהתאם לכך עשרים מיליון הלא-משכילים גומלים באדישות על הבז שמפגינים כלפיהם המלומדים, ואינם מודעים כמעט לקיומם' (מצוטט אצל: Berghahn. 1988: 23, 67, 72, מתוך *Das Leben und die Meinungen des Herrn Magister Sebaldus Nothanker Nicolai in Brüggemann* 1938: 72, להפך, הם הכריזו על הסתגרותם המכוונת ועל סלידתם המפורשת מהאידיאולוגיזציה של 'הירידה אל העם', וניסחו את הכלל הספרותי, **שכמות ונגישות הפוכות בהגדרה לאיכות ספרותית טהורה**. תשובתו של פרידריך שלגל לאותה קביעה של ניקולאי הופכת על פיהם את חוקי המשחק: 'הקוראים] מתלוננים כל הזמן שהסופרים הגרמנים כותבים לחוג מצומצם כל כך, ולעתים אף לעצמם בלבד. כך צריך להיות. כך תזכה הספרות הגרמנית ביותר רוחניות ואיכות פנימית' (מצוטט על פי Schulte-Sasse. 1988: 104, מתוך 201: Schlegel. 1971). ובמכתב לאחיו משנת 1791 הוא מסביר את כל התורה על רגל אחת: 'ככל ש[נאמנות השירה הטמירה (*geheime*)] קשורה קשר הדוק יותר למהות הפנימית (*Eigentümlichkeit*) של אותם מעטים שכל קיומה נתון בידיהם ונועד עבורם בלבד, כן מיטיבה היא למלא את ייעודה וכן אין אפשרות כנראה שתתאים לטעמו של העם' (מצוטט על פי Fambach. 1959: 470).

(שם, 149-150). לדעתו 'המסקנה חייבת להיות, בסופו של חשבון, שאפילו הסוג הפופולרי ביותר של רומנים לא היה זול כלל ועיקר'. ועם זאת הוא מדגיש באופן מיוחד, שיהצירות הקלסיות, בלא צל של ספק, לא היו הצלחה מסחרית' (שם: 131), ושי"קריאת יצירות קלסיות הייתה עניין נדיר ממש כשם שקנייין הייתה נדירה" (שם: 231). לכאורה מובלעת כאן טענה די ברורה בשאלת היפופולריות של הרומן: 'ספרות' בכלל הייתה כנראה עניין יקר מדי, ולכן ספק אם הייתה יכולה להיות המונית (בעניין זה ראה דיון במאמר). אבל וורד מגיע לשתי מסקנות הפוכות: מצד אחד הכרת המציאות הכלכלית ותנאי השוק הכרחיים להבנת התפתחותו של הרומן בכלל, אבל, מצד שני, במה שנוגע לייצירות הקלסיות אין לעניינים אלה חשיבות, מפני שאותן יצירות נמצאות כביכול אף מעבר לחוקי המציאות האלה.

ביבליוגרפיה

בן-עמוס, דן.

1975: 'מגמות חדשות בחקר הפולקלור', הספרות, 20: 1-7.

יאקובסון, רומאן, ופיטר בוגרטריוב.

1986 (1929): 'הפולקלור כצורה מיוחדת של יצירה', בתוך: איתמר אבר־זהר וגדעון טורי (עורכים), סמיוטיקה, בלשנות פואטיקה – מבחר מאמרים מאת רומאן יאקובסון, המכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה והקיבוץ המאוחד, תל-אביב, עמ' 276-286.

קרויצר, הלמוט.

1974 (1967): 'הספרות הטריביאלית כבעיית מחקר: לביקורת הרומאן הטריביאלי הגרמני מאז תקופת ההשכלה', הספרות 18/19: 20-30.

שפי, רקפת.

1996: 'תדמית ה"תוצר הפופולארי" כמניפולציה של תרבות עילית: "הרומן הטריוויאלי" הגרמני של סוף המאה ה-18 כבעיה ספרותית', בתוך: ב"ז קידר (עורך), התרבות העממית – קובץ מחקרים, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, עמ' 225-243.

Beaujean, Marion.

1964: *Der Trivialroman in der zweiten Hälfte des 18 Jahrhunderts*, Bouvier, Bonn.

Berghahn, Klaus L.

1988: 'From Classicist to Classical Literary Criticism 1730-1806', in: P. U. Hohendahl (ed.), *A History of German Literary Criticism 1730-1980*, Nebraska University Press, Lincoln & London, pp. 13-98.

Brunschwig, Henri.

1974 (1947): *Enlightenment and Romanticism in Eighteenth-Century Prussia*, The University of Chicago Press.

Bürger, Christa.

1982: 'Das menschliche Elend oder der Himmel auf Erden? Der Roman zwischen Aufklärung und Kunstautonomie', in Ch. Bürger et al. (eds.), *Zur Dichotomisierung von hoher und niederer Literatur*, Suhrkamp pp. 172-207.

Burger, Heinrich Otto (ed.).

1968: *Studien zur Trivialliteratur*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main.

Glaser, Horst Albert.

1980: 'Einleitung', in: H. A. Glaser (ed.), *Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte*, vol 5: *Zwischen Revolution und Restoration: Klassik, Romantik, 1786-1815*, Rowohlt, Hamburg, pp. 7-13.

Hadley, Michael.

1973: *The German Novel in 1790*, P. Lang.

Hohendahl, Peter Uew (ed.).

1988 (1985): *A History of German Literary Criticism 1730-1980*, Nebraska University Press i, Lincoln & London.

Kiesel, Helmuth & Munch, Paul.

1977: *Gesellschaft und Literatur im 18. Jahrhundert*, München.

Naumann, Dietrich.

1968: 'Das Werk August Lafontaines und das Problem der Trivialität', in H.O. Burger (ed.), *Studien zur Trivialliteratur*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main.

Schenda, Rudolf.

1977 (1970): *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770-1910*, Deutscher Taschenbuch Verlag.

Schulte-Sasse, Jochen.

1988 (1985): 'The Concept of Literary Criticism in German Romanticism 1795-1810', in P. U. Hohendahl (ed.), *A History of German Literary Criticism 1730-1980*, Nebraska University Press, Lincoln & London, pp. 99-178.

Spiegel, Marriane.

1967: *Der Roman und sein Publikum im Früheren 18. Jahrhundert, 1700-1767*, Bouvier, Bonn.

Ward, Albert.

1974: *Book Production, Fiction and the German Reading Public 1740-1800*, Clarendon Press, Oxford.

מקורות

Brüggemann, F. (ed.).

1938: Friedrich Nicolai, *Das Leben und die Meinungen des Herrn Magister Sebaldu Nothanker*, Göschen, Leipzig.

Fambach, O. (ed.).

1959: *Der Aufstieg zur Klassik in der Kritik der Zeit [...]. Ein Jahrhundert deutscher Literaturkritik 1750-1850*, vol. 3, Berlin.

Kayser, Ch. G.

1836: *Vollständiges Bücherlexikon enthaltend alle von 1750 bis zu Ende des Jahres 1832 in Deutschland u. in den angrenzenden Ländern gedruckten Bücher*, Anhang Romane, Leipzig.

Minor, J. (ed.).

1882: *Friedrich Schlegel 1794-1802: seine prosaischen Jugendschriften*, vol. 1, Vienna.

Nicolai, Friederich.

Anhang zu Schillers Musen-Almanach für das Jahr 1797.

Otis, Charles P. (ed.).

1887: *Grimm's Maerchen*, Henry Holt & Company, New York.

Reisken, Johan Jakob.

1783: *Johan Jakob Reiskens vom ihm selbst angesetzte Lebensbes chreibung.*

Schlegel, Friedrich.

1967: 'Charakteristiken und Kritiken 1796-1801' (I). in *Kritische Ausgabe*. 2. ed. Hans Eichner. München, Paderborn, and Wien: Verlag Ferdinand Schöning: Thomas Verlag, Zürich).

1971: *Friedrich Schlegel's Lucinde and the Fragments*, Minnesota University Press, Mineapolis.

1972 (1800): 'Brief über den Roman', *Schriften zur Literatur, Deutsche Taschenbuch Verlag*, pp. 312-313.